

ղլուխը քաշ ձգեց մնաց հարուստ ժամանակ լռիկ մնջիկ։ Ապա շարունակեց, բաւական էր . . . որդի, բաւական էր, որքան պատմեցի քեզ էն անցածները, որոնք ինձ մեծ ցաւ և խղճահարութիւն բերեցին . . . , . . . տկարութիւնս էլ չէ ներում ինձ շարունակել տես էնպէս տաքացայ, որ մոռացայ թէ հիւրս չէ կարող ինձ մօտ ընդունելութիւն գտնել, և անց է կէսօրը, ի հարկէ քաղցած կլինիս և վանականք քեզ սպասում կլինին . . . Տէր ընդ քեզ . . . գնա ժամանակ է։

Վերկացայ, մնաս բարով ասելով՝ դուրս եկի քարանցաւէն, փոքր ինչ հեռացայ՝ պատահեցայ մին քերցի, որոյ ստուերի տակին նստեցայ, մատիտս հանեցի, միայնակեացի պատմածների երեւելի առարկայքը նշանակեցի փոքր թղթի վրայ — որ ըզգուշութեամբ վեր էի առած հետս — որպէս զի չմոռանամ։ Վանի մի ըոպէ անցաւ, և ահա մին քաղցր եղանակ՝ սրնդի շուիի ձայն ընկաւ ականջս։ Ուշի ուշով ականջ դրի, որ միայնակեցի քարանցաւէն էր դալիս և եղանակն էր Ալիարհ աֆէնյի։ Առաջին անգամն էր լսելս մեր եկեղեցական երգերն էսպէս, ճշմարիտ շատ լաւ էր և ակորձ լսելաց։ Ինքան սպասեցի մինչև նա վերջացրեց, և ապա ծանապարհս շարունակեցի։ Աեսօրէն երկու ժամ անց էր, հասայ Սենաստունը, ուր փոքր ինչ ծառերի, և ահա վանահայրը և Պօղոս վարդապետը եկին և երբ իմացան միայնակեցի ընդունելն և պատմելն ինձ իւր անցից ըսկիզբը, շատ ուրախացան։ Մինչև կէս գիշեր համարեա մեր խօսակցութեանց աւարկայն միայնակեացն էր։

Առաւօտեան ամսոյ 25-ին ախթու մուխթին դուրս եկի վանքիցը երեկուան նման վռազ վռազ գնալով, հասայ քարայրի դուռը, ներս մտի, և ահա միայնակեացն էլի նստած Սաղմոսը ձեռքին կարգում էր։ Վարե տուի, առանց նրա համեցէք անելոյ՝ նստեցայ երեկուան տեղը ու մին փոքրիկ կապոց դրի առջևն։ Ես ի՞նչ է, հարցրեց։ Ձեր հայրութեան համար փոքր ինչ ընծայ եմ բերած, պատասխանեցի։ Միսածիծաղ բաց արեց, մին մին նայելով՝ տեսաւ, որ մին զոյգ բրթէ ձեռնաման, մին որսորդի մեծ դանակ, երկու կապոյտ գոյն թաշկինակ և երկու զոյգ բրթէ երկար զուլպայ են։ Վանի մի անգամ էս կողմը էն կողմը շուռ - մուռ տալով ապուշ ապուշ նայելով, վեր առաւ, որդի, ուզում ես կրկին հաղորդել տաս ինձ աշխարհիս զեղեութեանը, չէ՞ շնորհակալ եմ, ես չեմ ընդունելոյ։ Եստունք ասեց և ձեռքերը հեռացրաւ։

Ո՛չ, պատասխանեցի, ո՛չ՝ հայր սուրբ, իմ միտքս երբէք չար կողմը չէ քեզ համար, քաւ մի՛ լիցի, — սոքա էնպէս բաներ են, որ ձմեռը առաջներնուս է և քեզ հարկաւոր կզան։

Միթէ առանց սոցա չկարողացայ ես այնքան տարիներ, այնքան ձմեռներ անցկացնել էս սարերի գլխին։

Անցկացրիր էն ժամանակը՝ հայր սուրբ, երբ երիտասարդ էիր, բայց այսուհետեւ . . . :

Աստուծով, վեր առաւ նա, — Աստուծով էլի կարող եմ անց կացնել։

Ես չուզելով շատ ստիպել նորան, թողի էս ու ուրիշ առարկայի դիմեցի։ Ե՛հ, հայր սուրբ, ասեցի, էսպէս բաները ոչինչ

են, էլ չլաւ է՝ որ ժամանակներն իս անց-
կացնենք մին խօսակցութեան վրայ, որ
արժուփն ունենայ. խնդրեմ՝ շարունակես
երեկուան կիսատ պատմութիւնը, որ ինձ
շատ ախորժելի թուեց:

Լաւ, լաւ . . . պատասխանեց, հա՛
. . . հա՛ սկսենք շատ ետ վաղու՛մ, —
ինչ ասեմ, քոյ դիւթիչ խօսքերովն ինձ
համոզեցիր ասել տալը . . . սկսել եմ .
. . . էլ ճար չկայ՝ պէտք է շարունակեմ:

Ե՛հ որդեակ, յաւելացրեց, — է՛հ որդե-
ակ, երեկն ինչ որ պատմեցի վեր ի վայր,
կամ լսած էի կամ երեխայութեանս ժամա-
նակը ականատես եղած. — զիտես երեխայա-
կան յիշողութիւնը որքան և սուր լինի,
դարձեալ շատ պակասութիւններ կունենայ
— բայց . . . այսուհետեւ ինչ որ պատմե-
լոց եմ՝ կարող ես լաւ մտառութեամբ ա-
կանջ դնել և հաւատալ որպէս հայերումն
աչացս առջեւն նկարագրուած են մինչև
ցայսօր էն ամէնը:

Հաղեւ թէ, վերակրկնեց միայնակեացը,
— հաղիւ թէ 16 կամ 17 տարեկան կլի-
նէի՝ երբ Չաքի խանի սպանուիլը լսանք:
Քանի մի օր անցաւ չանցաւ, հօրս սպա-
նուելոյ և նորա ձիաւորների Շուլտարի
մէջը ցրուելոյ բօթն էլ մեզ հասաւ: Մօրս
շատ զգալի էր՝ հօրս առանց քահանայի
և եկեղեցական խորհրդեանը թաղումը:
Տասը թուման*) պարգևեց մին հայի և
քսան թուման մին քահանայի, որ գնան
Շուլտար, էն անդ քառասուն օր ծած-
կաբար զիշերները զերեզմանի վրայ աղօթք
անեն, Սաղմոս կարդան, և քառասուն

աղքատաց՝ ինչ աղքէ որ լինին՝ եօթն օր
հաց տան: Ես կերպ վարձքերը — որ մօրս
մաօքը ընդունելի պէտք էին լինել Մատու-
ծոյ Աթոռի առաջին — ինձ շատ ծիծաղե-
լի էին երևում: Տես որքան անզգայ սիրտ
ունէի և վատ նշանները իմ ապագայ
կենաց համար, էն օրերիցը սկսած էին
արմատ ձգել սրտումս, վասն որոյ և ժա-
մանակաւ հաւատս ուրացայ: Մայրս մին
քանի օրից յետոյ՝ ինձ ևս երգմամբ և ա-
նէծքով՝ թէ չկատարեմ, պարտաւորեց,
երբ և լինի, ժամանակաւ Շուլտար պա-
տահի գնալս, մօտիկ Հայերի գեղերիցը
քահանայ բերել տամ, և էն քրիստոնէա-
կան խորհուրդները կատարել տամ: Ինձ
. . . ինձ որդի, մօրս ասածները և պար-
տաւորելը ծիծաղական բաներ էին երևում:
Միայնակեցի աչքերը էստունք խօսելիս
լցուեցան արտաւունքով, փոքր ինչ համ-
բերեց, և ապա շարունակեց: Հիմի եմ
հասկանում, որ հասակիս բերմունքը և
անզուսպ կիրքն էին՝ որք ստիպում էին
ինձ արտաքուստ տրտմութիւն ցոյց տալ,
և ներքուստ անզգայ մնալ, և թերեւս ու-
րախանալ հօրս մահուան վրայ: Մտա-
ծում էի, ինքնազուլուս մնացի այսուհետեւ
միամօր որդի, որ ամենայն տան իշխանու-
թիւնը և կառավարութիւնը հաղիւ ըստ
ամենայնի ձեռքս ընկան, ինչ ուզեմ՝ կա-
րող եմ անել և ոչ ոք էլ չի համարձա-
կուիլ արգելադրի լինի, ոչ ոքից էլ վախ՝
ահ չի պէտք է ունենամ, երբ կլինի էս
սգոյ օրերը մին անց կենայ, որ ես էլ ան-
սանձ՝ ուր ուզեմ գնամ, ինչ կամենամ՝
անեմ: Արթում էի, հօրս աստիճանը
ինձ կտան առանց իրիք արգելման. — բայց
ո՛վ, ո՛ր զօրազուլուր, ո՛ր իշխօղը, ո՛ր թա-

(*) Թումանն էր մին Հոլանտիոյ ոսկւոյ երկը
բառարկն:

զաւորը պիտէր տար, — երբէք մօքէս ևս չէր անցկենում թէ Պարսկաստանը այժմ հարիւրաւոր տէրեր ունի: Արքան գնում էր, այնքան պարսկաստանը խառնւում էր և շփոթվում: Վիշերները Շիրազ տանը քնելը ունեւորի համար առանց զգուշութեան երկիւղ էր, բայց ես մրափած երեւակայած ապագայ փառաց յուսովը՝ թքմաւ կայի: Պարսկանները վաճառականաց երթեկեկութիւնները ի վազուց հետէ զաղարած էին: Ամենայն տեղ թանգութիւնը ու սովն էր թագաւորում: Արպէս Շիրազը՝ նոյնպէս և միւս քաղաքների բնակիչքը երկու ջրի մէջ էին մնացած, չէին իմանում որ բռնաւորի կողմնակից լինին կամ որի՞ն հնազանդութիւն: Ի՞նչ միտին ընդունում էին, յանկարծ միւսը զօրանալով՝ անհամար զօրքով զալիս էր նրան զուրս անում ու ինքը աիրապետում ու բնակչացը տուժում: Մի տարուց աւելի հօրս մահուանից յետը մնացի տանը պարապ — տարապ. միշտ խօսքս էն էր մօրս, թէ տուր ինձ զօրական ըլնեմ, ապա թէ ոչ՝ առանց քոյ հրամանին կիսախնամ, կերթամ մին զօրաւարի կյայտնեմ ո՞վ լինելս և նրան ծառայութիւն անելոյ կամքըս: Մայրս տեսնելով ինձ չէ կարողանում համոզել, զսպել, վասն որոյ համաձայնեց և խոստացաւ կատարել իմ կամքը՝ միայն թէ համբերեմ, մինչև մտածենք տեսնենք որն է ամենից վերայ տիրապետում, նրան խնդրէ, նրան յանձնէ ինձ: Նրա համաձայնութեան մեծ պատճառն էլ էն էր, որ տեսնում էր, որ ըստ օրէ կարողութիւններնիս ձեռներնուցս գնում էր, ո՞վ վեր էր կենում, ո՞վ զալիս զօրքով Շիրազ մտնում, նրանց, որք տե-

րութեան ծառայողք չէին, տուժում էր, ուժով փող, ձի, զրահ, մինչև տներիցը ուտակէք, ինչ ունէին չունէին՝ առնում էր և խլում, վասն որոյ ինձ ուզում էր տալ մինին, որպէս զի մին պաշտօն ունենալով կարողանայի մեր կայքը պահպանել:

Էս ջրերումը Սաղ խանը Շիրազ եկաւ եղբօր որդւոյն Աբուլֆաթ խանին կալանաւորելով և կուրացուցանելով բրոնացաւ: Մայրս էլ չկարողացաւ հօրս մահուան վերայ և մանաւանդ իմ անզուսպ լինելոյ ցաւը տանել, հիւանդացաւ՝ քանի մի ամիս քաշեց մեռաւ, երբ և ևս մնացի մնաի, ինքնազուլիս և անտերունչ: Արկար ժամանակ չքաշեց, շատ ժամանակից մեր տանը մնացած փորձած ծառայքը, իմ թեթեւամիտ երիտասարդութենէս և անսանձ ցոփ կեցութենէս յուսահատուած՝ ցրուեցան զուրս գնացին: Ես ևս այնուհետեւ բարեկամս և թշնամիս չձանաչելով, ումին պատահում էի՝ ամենի հետ էլ միակերպ էի վարվում: Այստեղիկ շուտով կարողացան ինձ զտնել և ընկերակից լինել: Բնական ես անփորձ և թեթեւամիտ, նոքա ևս աւելի պատճառեղան բարքս ու բարոյականութիւնս եղծանելոյ ու զլխէ հանելոյ, աւերվել մոլութեամբ: Պարսից կեղծաւորութիւնը, խորամանկութիւնը, ստախոսութիւնը, սրտեկոյմնազանցութիւնը, որք խկզբանէ տակելի էին ինձ, օր ըստ օրէ ընտելացան ինձ և տպաւորեցան բնութեանս մէջը: Փոքր փոքր ունեցած չունեցածս փառանքի, զրաւ դրի, հետզհետէ վաճառեցի, պարտատէրներուս տուի և մնացեալը անպիտան ընկերներնիս հետք վայելեցի: Արբ

միտքս կզայ արածներս, կողորմ, կար-
տափիմ թէ ի՞նչպէս էնպիսի առաքինու-
թեամբ մեծացած երկխոյս՝ էնպէս վատ
աստիճանի հասայ: Արբէք չէի մտածում
թէ այն հարստութիւնը կհասնի: Շիրազ,
որ Ասիոյ ղեկսութեան վարժատունն էր,
ինձ նման երիտասարդներին շատ էր լա-
ցացրել: Օտրաց մէջը ծառայութեան սէ-
րը, որ մօրս կենդանութեան ժամանակը
արծարծվում էր սրտումս, ղեկսութիւնը
հանդերձ էր:

Արբ ունեցած չունեցածս ամենը ձեռ-
նիցս դնաց, ու էլ ոչինչս մնաց, ընկեր-
ներս էլ ինձ դատարկ տեսնելով հեռացան
ինձանէ, ես նոր ի նորոյ սթափեցայ: Փոքր
ժամանակ դատարկագորտ քամի կուլ տա-
լով շրջեցի, հէնց աղքատութեան ճաշակն
առի, կրկին զօրաց մէջը մտնելոյ սէրը ար-
ծարծվեցաւ մտքումս. վասն որոյ մին օր
ներկայացայ իւրեան Սաղղ խանին, յայտ-
նեցի խորհուրդս: Ասա, հասակիս, կերպա-
րանքիս խորը նայելով՝ հարցրեց, ո՞վ ես
և ո՞ւմ որդի ես: Պապիս և հօրս անունը
երբ լսաւ, պարսկական ճարտասանու-
թեամբ դուրսելով նոցա և նոցա քաջու-
թիւնները ու հաւատարիմ ծառայու-
թիւնները, հրամայեց զօրաց մէջը ինձ
հարիւրապետութեան աստիճան տան: Այն
օրերը ես ինձ ամենաբազմաւոր անձն էի
կարծում աշխարհիս միջին:

Փոքր ժամանակ անցաւ, Օւաքի խանի
որդի Մէլի Սուրատ խանը կկաւ Շիրազը
պաշարեց մեծ զօրքով: Իւրդումը հացը՝
պաշարեղէնը և ամենայն ուտելիքը էնքան
սուղացաւ, մինչև շան և կատուի միսը,
չոր կաշիքն անգամ պաշարվածները մի-
մեանց ձեռքէն խլում էին՝ եփում ուտում:

Քանի քանի անգամ արիւնահեղ կռի-
ւներ եղան . . . ո՛հ, որքան մարդ սովէն,
կուռէն կոտորվեցան: Հայք էին, Հայք՝
որ դարձեալ . . . դարձեալ էն դառը
օրերումը հօրս յիշատակի և անուան հա-
մար, ծածկարար ինձ ուտելիք օգնում
էին: Աս . . . որդեակ, ես . . . ե-
րախտամոռացս, էստունցով էլի չզգացի
նոցա բարերարութիւնները, չզգացի թէ
երբեմն ես էլ Վրիստոնէութիւն էի արած,
չզգացի թէ նոցա ազգակից և եղբայր եմ,
պարտաւորութիւնս է նրանց երախտեաց
փոխարէնը եթէ լաւութիւն չանեմ, դոնէ
վատութիւնս ևս չմտածեմ նոցա համար
. . . էնպէս էի կարծում թէ նրանց պար-
տաւորութիւնն է ինձ պատուել և կերա-
կրել: Աս անխղճմտանքս, նրանց ամեն
լաւութեանց փոխարէնը մասնեցի նոցա
Սաղղ խանին, երբ իւր մեծամեծօքը մին
օր անց էր կենում ինձ պահ տուած աշ-
տարակովը, ասելով թէ Հայք՝ որք բեր-
դումը պաշարված են, ինչի՞ չեն ղենուոր
տալիս մեզ և աջակից չեն լինում էսպի-
սի հարկաւոր ժամանակին: Արանից էլ
աւելի ասերախտութիւն կլինէր արդեօք
աշխարհքումս: Քաւ լեցի:

Սաղղ խանի հրամանաւ բռնութեամբ
Հայերիցը ջոկովի յիսուն երիտասարդ ո-
րոշեցին, յանձնեցին ինձ և ես խառնեցի
իմ ստորադրելոցը: Հայերը շատ ընծայ՝
կաշառք էս կողմը էն կողմը տուին, որ ղե-
նուոր չտան: Բայց ոչինչ չկարողացան
չենել, որովհետեւ հակառակորդն ես էի,
եւ՝ իւրեանցից ծնուած: Փոխանակ էն
յիսուն Հայերին միսիթարելոյ և քաջա-
ւերելոյ, ստիպում էի պահք չպահեն,
իւրեանց կրօնի վրայ հաստատ չմնան, և

որքան պաշարեղէն միւս Հայերն ունէին, որանց ուժովը բերել էի ապիւս բռնութեամբ՝ ու բաժանում էն պարսիկ զօրականացը, որք ինձ ստորադրեալ էին: Եւ ամենայն անիրաւ ծառայութեանցս փոխարէնը՝ երկու հարիւր մարդոյ զլեւաւոր եղայ և խիլայ ևս ստացայ Սադղ խանէն: Մտտանջութիւնը մինչև ցայսօր մաշում է ինձ ևն անցքի համար, որ մին գիշեր պատահեց, — ևս հարբած՝ ստիպեցի մի Հայ երիտասարդինստիլ մեզ հետ ընթրիլ: Աղորմելին չկամեցաւ թէ՛ էս շաբաթ պաս է մեզ, մէք մտեղէն չենք ուտել: Եւ չհանդուրժեալ իմ կարծեցեալ նրա յանգիւնութեանը և անհնազանդութեանը, — իսկ և իսկ կանգնեցի և դաշոյնով խփեցի սրտի մէջեցը, դիտթաւալ վայր ձգեցի: Այն հարբաբոսութեան, — փառք համարելով ինձ էս ամբարշտութիւնը հրամայեցի դիակը քաշ ապրով տաննն ձգնն ողորմելոյն ընկերաց առաջը: Տես որդեակ, ինչպէս կսարսափէին էն Հայերը, երբ կը տեսնէին անմեղի արիւնը երկիր թափած և անկենդան դիակն յանկարծ առաջներուն ձգած արիւնաթաթախ: Ի հարկէ Սադղ խանը ուրախ էր ինձ նման բարբաբոս զօրականներ շատ ունենալոյ համար, — բայց Եստուած է, որ իւր ամենաարդար զատատանանը ամենայն գործոց փոխարէնը կհատուցանէ: Վանի մի օր չանցաւ, ևս և ինձ նման հազարաւոր յանդուգն զինուորականք Սադղ խանի հետ, ձեռ — ոտերնիս կապած կաշկանդած զերի արձանացանք Ակեանդար խանի զօրականաց առաջին:

Երեսները լուր էին բերած, թէ Ելի Մուրատ խանը իւր ծանր զօրքովն գնաց

Եսպահանու վրայ, և թէ փոքր զօրք յանձնած է Ակեանդար խանին Շիրազու պաշարէն շարունակէ. պաշարեալքս էս լսելով միամտացանք ու սկսեցինք անդուշութեամբ պահպանել մեր տեղերը, մանաւանդ որ Սադղ խանն էլ հրամայել էր ո՛վ որ կարող է, ծածուկ պաշարողներէցը, գնայ շրջագայ տեղերէցը պաշար բերէ: Մաքումը դրած էր, որ քանի մի օր պաշարեղէնը շատացնէ ու յանկարծ յարձակուի պաշարողաց վրայ, ըստ որում պաշարեալները պաշարեղէնի սղութենէն լքուած ու անզօրացած էին: Բայց ըԱկեանդար խանը, որ թէպէտ երիտասարդ էր, սակայն աւելի զգոյշ և խելացի դործ տեսաւ քան թէ հինաւուրց կռուարար Սադղ խանը: Մին զիշեր, երբ պաշարողքը միամիտ քնած էին, Ակեանդարը էնպէս յարձակուեցաւ բերդի վրայ, որ ինն ամիս պաշարելուց յետը հազիւ առանց ընդդիմանալոյ անկեց բերդին: Սադղ խանը ահիցը մահուան դեղ կերաւ և մեռաւ, բայց նորա որդիքն սպանուեցան, և Վեհաբիմ խանի որդւոցը, որոց ձեռքի տակին ինքն ծառայած էր, աչքերը հանել տուաւ: Պարսիկ զօրականացը և քանի մի երեւելեացը՝ ինչպէս գերի՝ բանտարկել տուաւ, որպէս զի Ելի Մուրատ խանին ընծայ քաշէ, և թէ՛ եթէ նա կամենայ, թող զլեատէ ամենին: Պարող ևս երեւելայել թէ էս ձայնը ինչ երկիւղ — արհաւիրք էին ձգած մեր սիրտը: Են երեւելի յաղթող քաջ երիտասարդը, ազդուած վերին տեսչութենէն, հրամայեց Հայ զօրականներին, ազատ թողնուլ երթալ իւրեանց տները, ասելով թէ ինձ քաջ յայտնի է,

դոքա անպարտ են և բռնութեամբ են ժողովուած էս տեղ :

Այլ Մուրատ խանը երբ լսաւ Շիրազի առման լուրը, ճանապարհից վերադարձաւ, առօք փառօք մտաւ քաղաքը, միւս օրը յիսունաչափ մեծամեծաց զինները հրապարակումը կտրել և աչքերը հանել տուաւ, ի վերջոյ Աքպար խան Վեարժմ խանի որդին իւր բարերարն ևս էս պատժիցը ազատ չմնաց : Արեւելի ոմն լինելը էն օրերը մեծ վտանգ էր, ամենայն ոք ցանկանում էր զենքը հասարակ մարդկանց դասը շարել : Այնուհետեւ մինչև տասն օր կաշանաւոր զօրագլխներին և զօրականներին քսանով, երեսունով հրամայում էր՝ որ հանեն բանտերէն, ցերեկով կամ զիշերով զլսատեն ու զիակաները ձգեն բերդից դուրս : Էս միջոցին տարակուսանաց մեջը տրորվում մաշվում էր ամենիս սիրտը՝ թէ երբ պէտք է զլսատվելոյ կարգը մեզ հասնի : Թէ բանտարկելոցը զոնէ կուշտ հաց էին տուել, էլ էն էն ահն ու զողը կարող էին անձաւորութենէն կրել — օրը իւրաքանչիւրիս մին մին լաւաշ էին տալիս, եթէ մին քանի օր ևս ուշանար աղատվելներին, մտքերնումս դրած էինք՝ միմեանց սպանել և մանրնին ուտել : Վանի քանի հարիւրաւոր մարդիկ բանտի օդի անմաքրութիւնիցը, մանաւանդ քաղցածութիւնից յառաջ եկած հիւանդութիւններէ մեռան : Մինչ այս մինչ այն, Ականդար խանի միջնորդութեամբ զօրականաց միայն թողութիւն հրատարակուեցաւ, և նոր ի նորոյ պարտաւորեցանք Այլ Մուրատ խանի դրօշակի տակը մանկ և խոստանալ այնուհետեւ հաւատարմութեամբ ծառայել նորան :

Արիւ տարուց աւելի էր երբեմն Այլ Մուրատ խանի և երբեմն նրա զօրավարների հրամանի տակին աստանդական կեանքով էս էն քաղաքի, ամրոցի և բերդերի վրայ պատերազմողների հետն էի գտնվում :

Արբ Մեհրաբի խանի հետը եղած դուրաց մեջը Շուշտար — Վասիլի էի, լուր եկաւ թէ Այլ Մուրատն մեծ բանակով՝ Թէհրանից Ասպահան գնալիս, ճանապարհին մեռել է : Ինչ ևս կարծում, տասն ամիս որ Շուշտար էի մնացած, իսկի էս միջոցումը մտքիցս անց էր կացած՝ թէ մայրս ինչ էր կտակել ինձ հօրս զերեղմանի համար : Աստ մին օր միտքս եկաւ որ զնամ զոնէ հօրս զերեղմանը տեսնեմ : Վաւ լիցի, ընդհակառակն օրերս զինն մոլութեամբ և զեղխութեամբ անցկացրի : Հարցնես ո՞ր տեղաց էր փողը որ ևս կարողանում էի էնպէս չուայլութեամբ մսխելը : Վուրս կերթայինք ճանապարհների վրայ կսպասէինք, կարաւան կամ վաճառական անց կենալիս, կյափշտակէինք, շատ անգամ էլ յամառվողն կսպանէինք, ունեցած չունեցածը կբերէինք կխաղնով կվաճառէինք : Ամեն զօրականքն բարկութեան բաժակ էին եղած պարսկաստանին, ոչ ինչ զրիչ՝ ոչ լեզու չէ կարող նկարագրել էն ժամանակուան Պարսկաստանի վիճակը :

Շուշտար Վասիլիէ բնակիչները՝ որք յուսահատուած էին զօրականաց չարութենէն, հէնց լսան Այլ Մուրատի մահն, իսկ և իսկ ոտի վրայ կանգնեցին, սկսեցին էս տեղ էն տեղ՝ ուր որ գտան զօրականները, նախ կողոսկրել և յետոյ սպանել :

Փոքր փոքր ժողովրդի յանդիմութիւնը կամ լուր ևս ասած, իրաւունքը էն քա-

ջատառութիւնը ստացաւ, որ ձեռքերնին հասցրին երեւելացը և զօրավարներին ևս:

Մեք զօրականքս պարտաւորեցանք ցըրուած, թափառուած կողոպտուած գնալ ժողովիլ Եսպահան, ուր Ջահվար խանը Ալի Մուրադից յետոյ գնացել էր զօրքով մտել էր քաղաքը ու տիրապետել և բազմել էր Սաֆավիեքանց դահլի վերայ: Ի հարկէ որպէս մեզ անգուսպ զօրականացս մեզ համեմատ մին զօրավար կամ թաղաւոր էր հարկաւոր, նոյնպէս և Ջահվար խանին մեզ նման հինաւուրց զօրականներ, վասն որոյ և երկու կողմունքն առանց աշխատութեան կարողացան շուտով միանալ:

Իս Ջահվար խանը, որ Քնարիմ խանի կղբայր Սադղ խանի որդին էր, մեծ խոստմունքներով զլին հաւաքելուց յետոյ, ցրուեց էս — էն կողմն հնազանդեցնել ապստամբներին, այս ինքն իւրեանց անհնազանդներին: Անդհապառա՛կն անհնազանդներին բռնել, զլխատել և կամ աչքերնին հանել: Իս խառն ժամանակումը քանի մի հազար զօրքով ուղարկեց ինձ Թէհրան բերդապահ զօրացն օգնական լինել: Իմ դուրս գալու օրերն էր՝ որ Շըխ Ալիս խանը, որ ամեն զօրավարներիցը քաջասիրտ և լաւ պատերազմողն էր, եկաւ Եսպահան և հնազանդեցաւ Ջահվար խանին:

Ճանապարհին սովնայն անհնազանդ մեծամեծներին սպառնելով, ապստամբ ժողովուրդներին ջարդելով՝ նոցա ինչքը կայքը յափշտակելով, առանց խնայելոյ իզական և արական ցեղին՝ հասաց Թէհրան: Արծու՛մ էինք Եսպահանը Ջահվար խանին հնազանդելով և Շըխ Ալի-

սը Ջահվար խանի դուռը գալով, պարսկաստանը կհնազանդուի, կխաղաղուի: Երգարե երեւելի մին ուրիշ հօր հակառակորդ էլ չէր երեւում մին տեղ և ամենայն մեծամեծաց հրովարտակներ էլ որ զրու՛մ էր, ոմանց պարզե խոստանալով, ոմանց պատիժ սպառնալով և սրանք էլ որպէս թէ ընդունում էին, բայց ըստ որում պարսկաստանը քանի մի տարի էր՝ օրինաւոր թագաւորի անուն չէր լսած, վասն որոյ և ոչ ոքին չէր կամենում միահեծան տէր ծանաչել: Աւստի մինչ այս մինչ այն՝ ներքինի Աղայ Մամաւ խանը, Մազանդարանցի երեւելի Մամաւ շիւսէյին խանի որդին էր, և հօր մահուանից յետը զլխաւոր և ազդապետ էր Աւջար ցեղին, իւր եղբարց, ազդականց և (էլ) ժողովրդի օգնականութեամբը, մեծ զօրքով եկաւ Եսպահան Ջահվար խանի վրայ: Ջահվար խանը՝ իւր անիրաւութեանց և յափշտակութեանց, մանաւանդ զօրապետաց և զօրաց երկար միջոց ռոճիկ չտալոյ համար՝ միամիտ չէր, որ նոքա իւրեանց համար կռուին, վասն որոյ մին զիշեր քանի մի հարիւր ձիաւորով փախաւ Շիրազ, և ներքինին առանց հակառակութեան մտաւ Եսպահան: Շիւսէյ էլ պարտաւորեցանք խոստանալ հաւատարմութեամբ ծառայել ներքինւոյն և նրան մեզ զլուխ և հրամանատու ծանաչել:

Ներքինի աղայ Մահամաւ խանը բազմաւորապէս զտաւ միւս իւր ժամանակակից բռնաւորներէն: Սա Պարսկաստանի մին անյայտ անկիւնիցը դուրս գալով՝ շատ եղբայրներ և ազդականներ և ժողովուրդ (էլ) ունենալով՝ նոցա փող, իշխանութիւն պարգեւելով, ուղարկեց ցրուեց

տէրութեան ամենայն կողմանքը, որ գնան խաղաղութիւն և արդարադատութիւն քարոզեն և իւր դրօշակի տակը ժողովին: Եւ որպէս թէ արգելեց խտուրթեամբ՝ քաղաքաց և զիւղօրէից անպարտ բնակչացը անիրաւութիւն չանել, ընդհակառակն, ով որ ընդդիմանայ և չուզէ հնազանդիլ իւր դրօշակին, սաստիկ պատժեն նրան: Ինքն և իւր երեսփոխաններն կարճ միջոցումը անհնազանդելոցը սպանութեամբ, ընչից յափշտակութեամբ, աչք հանելով և ամենայն դառն հնարքներով հնազանդացրին նրա դրօշակին: Աստեա թէ Պարսկաստունը նեղացած, վշտացած և անկարողացած էնքան տարուայ շփութութիւնից, և զրկուած երեւելի մարդկանցից և զօրավարներից և զօրքից, յուսահատութիւնիցը, համաձայնեցաւ միաբերան մտնել մին Աշաղարի հրամանի տակը և ճանաչել նրան կիսաթագաւոր:

Ետրպատականը, որ զեռ ևս լաւ չէր ճանաչած նրա հեղինակութիւնը, իւր եղբայր Սուլէյման խանին՝ Սարդարի վերտառութեամբ ուղարկեց ծանր զօրքով, հնազանդեցնել էհտեղդանքի ինքնագլուխ եղօղներին, ինչ ևս վիճակեցաւ սրա բանակումը հինգ հարիւր ձիաւորի զիւաւոր լինիլ և գնալ Ետրպատական: Եւս իմ հեծելազօրացս հետը միշտ մին կամ երկու օթեան յառաջընթաց կլինէի՝ յետագայ զօրաց համար օթեանների, պաշարներ պատրաստելոյ համար: Շատ տեղ զիւղացիք լսելով մեր գալուստը, ահուկցրուէին, և մեք էլ պարտաւոր էինք հասնել նրանց բռնութեամբ վերադարձնել իւրեանց տեղերը. — ասում եմ բռնութեամբ, կարելի է իմանում ևս ակա-

մայ, ոչ, շատ անգամ արիւնհեղութիւններ կլինէր մինչև նրանց կվերադարձնէինք: Եթէ սկսեմ որդեակի, էն արդարութիւն քարոզող զօրավարի, նրա ոտսրագրելոյ և կամ մեր անիրաւութիւնները ստորագրել քեզ, շատ օրեր է հարկաւոր, գաս, նստիս մօտս լուռ մունջ ականջ դնես՝ մազերդ փշաքաղուելով լսես: Ինչ և իցէ, հասանք Թավրէզ, ուր քաղաքից զուրա վրանի տակը բանակը իջաւ, որովհետեւ էն երեւելի քաղաքը սկիզբը չէր ուղում ներքինեոյ գերապահ իշխանութիւնը ճանաչելը:

Սուլէյման խանը, որ պակաս հնարագէտ և խորամանկ չէր քան թէ իւր հօրեղբայրը, հրատարակեց թէ ևս չեմ եկած մեծամեծաց և հրամանատուաց փոփոխել, այլ թէ միայն նրանց հնազանդութեան գիրը ստանալ ու վերադառնալ Շահի մօտը: Արքան սպասաւորներ երբեք Պարսկաստանէն, ամենին հեռացրեց իրան զիւիցը, և Ետրպատականցի Թուրքերիցը բերաւ հաւաքեց մօտը: Քանի մի օրից յետը էն Թուրք սպասաւորներով գնաց հողեօրականաց այցելութիւն և յետոյ Թավրէզու տիրապետողին և երեւելի մարդկանց: Տիրապետողը տեսնելով նրա զեջանումը, ստիպուած համեցեք արաւ բերաւ իւր տանը իջացրեց: Քանի մի շաբաթ անցկացաւ՝ Սարդարը իւր խոստմանց վրայ մնալով, կրկին յայտնեց թէ պէտք է շրջակայ քաղաքներիցը հրնազանդութեան թուղթ ստանայ շուտով ուղարկէ հօրեղբօրը կամ իւր հետը տանէ: Եպա թէ ոչ պարտաւորվում է ուժով պահանջել:

Սարդարը Թարվէզու երեւելեացը ժողովելով տիրապետողի տանը, էս մասին խոր-

հուրդ տեսաւ նոցա հետ, և յետոյ վը-
ճըռուեցաւ նշանակէ երեսփոխաններ ու-
ղարկէ Խոյ, Որմի, Նախիջևան, Նըբեան,
Թիֆլիզ, Ղարաբաղ, Գեանջայ, Նու-
խի, Շամախի, Բազու, Գարբանդ և ին,
և ին, որպէս զի նրանցից պատանդ, զօրք,
հարկ և գրաւորական հնազանդութիւն
պահանջեն, ապա թէ ոչ՝ կպարտաւորվի
պատրաստի Թարվիղու մօտը բնակված
զօրքը ուղարկել և անհնազանդին զըս-
պել: Ստիպեց Թարվիղու մեծամեծացն,
որպէս զի և նոքա ևս յորդորանք գրեն ե-
րեսփոխանների հետը էն քաղաքների տի-
րապետոգներին: Չմոռանալ յիշել կըր-
կին, որ էս ամենայն քաղաքները տասը
քսան տարի էր մին մին ինքնիշխան տիրա-
պետող Խան անուամբ ունէին, որք Սա-
ֆավեայ Թագաւորների ժամանակը՝ տա-
րին մին անգամ միայն պարզեններ կղրկէին
Շահերին Ասպահան, ու իւրեանց տեղը
նստած ինքնագլուխ կիշխէին, վասն որոյ
և շատ քիչ Շահերի հեղինակութիւննե-
րը կճանաչէին: Աւ հիմի, որ քանի մի տա-
րի էր, Պարսկաստունը օրինաւոր տէր
չունէր, նոքա ևս մոռացած էին իւրեանց
կամ իւրեանց նախորդների պարտականու-
թիւնները, մանաւանդ էնպէս նորելուկ մի
մարդոյ շահ ճանաչելը՝ լաւ զիտէր Սար-
ղարը, զժուար էր երեւոյ նրանց երեւա-
կայութեան մէջը, թերեւ անկարելի, իւր-
եան նպատակը նոցա հասկացնել, վասն
որոյ և ջոկեց իւր ստորադրելոյ մէջը նոցա,
որք արդիւնաւոր կարող էին ընիլ իւր
յանկացած նպատակին:

Սարղարը նշանակեց ինձ չորս տիրապե-
տողի մօտը գնալ, այս ինքն Խոյ՝ Հիւսէյին
խան Գիւմրուի, Նախիջևան՝ Գեալը Ե-

լի խան Գեանքեարուի, Նըբեան՝ Մամադ
խանի և Թիֆլիզ՝ Հերակլ Վալիի մօտ:
Մին շաբաթումը հաղիւ կարողացայ
պաշտօնիս արժանաւոր փառքի ու շքե-
ղութեան պարագայքը պատրաստել և
ճանապարհ ընկնել:

Հէնց Խոյ քաղաքին երկու փարսախա-
չաֆ մօտեցայ, Հիւսէյին խանը շատ ձիա-
ւորներով ընդ յառաջ եկաւ ինձ, և տա-
րաւ իւր տանը իջացրուց: Միւս օրը մեծ
պարզեններ հնազանդութեան զրովը զրկեց
Թարվիզ: Աս ևս հինգ օր յարգանաց
ընդունելութեանց յետոյ, գնացի դէպ ի
Նախիջևան՝ Չորսի, Մայրականի և
Գեարգեարի ճանապարհովն: Նըբ Մայ-
րական հասայ, Նախիջևանի խանիցը
հիւրընկալ ուղարկուածները սպասում է-
ին էն տեղ ինձ: Որքա խորհուրդ տեսան
Գարա-Շամբի ճանապարհովը գնալ, ուր
ասեցին (Գանըղ փիղամբարի) Ստեփանե-
նոս նախավկայի վանքն է, Հայոց ձեռքու-
մը, արժանի տեսնելոյ, էն տեղ մի օր կը-
մնանք, և էն տեղաց միւս օրը կերթանք
Նախիջևան: Իսկ միւսները, որք հետս է-
ին եկած, ասեցին էդ ճանապարհները շատ
զժուար քաղքարոտ է, թէև Գեարգեա-
րու ճանապարհը մին օր հեռի է բայց
հանդարտ է: Աս ևս վերջնոց ասածին նա-
յելով, Գեարգեարովը գնացինք:

Օր ըստ օրէ, որքան փառքս պատիւս ա-
ւելանում էր և տատիճանս բարձրանում՝
Մահմետականաց մէջը, այնքան էլ խրդ-
մտանքս ինձ նեղացնում էր, երբ նայում
էի տեսնում Պարսից բարբարոս դործերը
ընդդէմ Աստուածային և մարդկային օ-
րինաց, և իմ ստիպուած նրանց հետեւի-
լը և մասնակից լինելը: Տարի ու կէս էր

համարեալ որ քնած և թմրած հոգիս
զարթած էր, և փոքր փոքր մտքիս էի բե-
րում քրիստոնէական բարոյականութեամբ
սնունդս և ծնողացս խրատները. և թէ
որդի, զաւակ, կին, հայր, մայր չունիմ,
ինչի՞ պէտք է ես էսքան անխրաւութիւն-
ներ անեմ՝ ակամայ, և էն էլ ո՞ւմ հա-
մար, այլակրօն տէրութեան համար, որոց
մասին անվարձ պէտք է մնամ էս աշխարհ-
քումը և երկնքումը, կամ աշխարհքիս
անհաստատ փառքի համար, որոց ան-
ցողականութեանը և ոչնչութեանը ակա-
նատես էի փոքր ժամանակուան մէջն աշն-
քան երեւելի և փառասէր զօրավարաց
կամ լաւ ևս ասած Շահերի զլխին եկած-
ներին: Մեծ խղճահարութիւնս էլ էն էր,
որ ես ներքուստ ոչ կատարեալ քրիստոն-
եայ և ոչ կատարեալ մահմետական էի.
սիրոս, հոգիս մին մարդոց հետը չէր կապ-
վում, որուն խորհուրդս, ցաւս յայտնէի,
որպէս զի նրանով զոնէ մին թեթեւութիւն
ստանար խղճմտանքս: Աւելի քան զիս
կար աշխարհումս քամբադդ մարդ: Ար-
մտածէի, առ այժմ համբերեմ, կարելի է
մին օր ճակատադիրս ինձ ձգէ Հայաստան
հաւատակիցներին մօտը, էն ժամանակը
կկատարվի հոգւոյս ցանկութիւնը. միւս
կողմէն ամենայն օր մահն էի նկարագրում
աչքիս առջևը, ըստ որում զօրական,
միշտ վտանգաւոր պատերազմների մէջն էի:
Թարվիզ կղած ժամանակը մտքիս էր գա-
լիս, յանկարծ ծպտեալ մին օր վեր կե-
նամ փախչեմ գնամ հայրենիքս, որ հի-
մի շատ հեռի չէ, ազգականներին — որք
որպէս լսած էի՝ երեւելի և հարուստ էին —
յայտնեմ թէ եկած եմ միայն քրիստոնէ-
ութիւնս կատարելոյ համար, թողած եմ

փառքս պատիւս մահմետականաց մէջը, և
ցանկացած եմ վերադառնալ մայրնի ե-
կեղեցւոյս ծոցը: Միւս կողմէն նայում էի,
որ յիսուն վաթսուն տարի է պապիս դուքս
զալը, զարմանք չէ, նրա անունը անգամ
մոռացած ընկն և ես մնամ էն տեղ երե-
րեալ և թափառական, երեսիս էլ չնային:

Եսպէս տատանեալ և յուսահատու-
թեան ծովի ալեաց մէջը ընկզմած կայի,
մինչ նշանակեց Սարգարը ինձ գնալ էն
տեղրանքը, որոց շատ ժամանակէ ի վեր
հոգւով ցանկանում էի տեսնել: Ակիզը
աներեւութարար շատ շատ ուրախ էի և
մտքումս հաստատ դրի, որ էն տեղրանքը
հասածիս պէս՝ ցոյց կտամ Հայ և Հայի
արիւնից լինելս, ի հարկէ նրանք այս ին-
քըն ազգականներս կզարմանան իմ էս
պատուիս և փառաքիս տէր լինելուս վե-
րայ, մինչ էս օրուան օրը էն տեղրանքը չը
կայ մինը ինձ նման Հայ ազգից: Ի հարկէ,
մինչև Թիֆլիզ — ինչպէս լսած էի ծը-
նողներիցս՝ շատ վանքեր, զարդարած ջա-
հերով, եկեղեցիք լապտերներով և ճրագ-
ներով ճանապարհիս վրայ և քաղաքնե-
րումը տեսնելոց եմ, մտածում էի, կմրտ-
նեմ՝ նոցա մէջը կտեսնեմ հոգեւորականնե-
րը զարդարուած շուրջառներով թաղե-
րով, երկրպագութիւն կտամ, խաչ կհա-
նեմ երեսիս, ծունը կդնեմ, ջերմեռանդու-
թեամբ աղօթքներ կանեմ, և այլ էսպիսի
երեւակայութիւններով երազում էի մտքու-
մբ: Աւելի, եթէ Պարսիկները ըսեն, իմա-
նան, զարմացք չէ՝ որ ինչպէս կրօնաւոր
ունեն ինձ սպանել տալ և կամ աստիճանս
— պատիւս ձեռքիցս առնել, յայտնի կա-
սեմ, դուք իմ ծառայութեանս և հաւա-
տարմութեանս նայեցէք, հաւատիս ներ-

քին համոզմանս հետ ի՞նչ բան ունիք: Յայտնի է, որ վերջին փառաս, որն որ ինձ ու ինձ յառաջ էի բերում, հիմի լաւ հասկանում եմ, հիմի . . . որ հաւատիս անհաստատութենէն էր, որովհետեւ մինչ նայում էի, հինգ հարիւր ձիաւորի զլեւադր եմ, քանի քանի անգամ պատերազմներ ձեռք մտած, վերաւորուած մինչեւ ի մահ, մտածում էի հազիւ իմ էս ստորձանը ձեռք եմ բերած, և այժմ սրանք ի՞նչպէս թողնեմ, և մանաւանդ նոր յանձնարարութիւնը խոստանում էր ինձ աւելի ևս փառաց տէր լինելը ապագայ կեանքիս ընթացքի մէջը: Աւէ հսպէս, որդի, աշխարհքս, էս խաբեբայ աշխարհքս ինձ խաղալիք էր արել իւրեան խաբեբայ փառքովը, երբեմն միտքս ու երեւակայութիւնս այս, երբեմն այն կողմը շրջմըջելով ինչպէս Մասիս սարի գլխի միջնորտը քամու առաջւեր: Արքան մօտենում էի Հայաստանին, էնքան կարծիքներս այլայլվում էին և սիրտս սառչում էր նրանից: Արոյ ապացոյցն էր էն, ինչպէս պատմեցի, երբ Նախավկայ վանքի անունը յիշեցին, մին օրուան ծանապարհի վատութեան և իմ ու զրատիս նեղութեան համար՝ չը համաձայնեցայ դնալ էն վանքը, — որոյ մասին մահմետականք՝ ինքեանք զարմանալով էին խօսում, — և տեսնել և երկրպագութիւն տալ էն հրաշալի եկեղեցւոյ պահապանին, որոյ անուանը իմ պապերս, որպէս լսած էի ծնողներիցս, առանձին եկեղեցի էին շինած թաթիլիկ իւրեանց տանը կից և ընծայած նրան:

Միայնակեացը էս տեղ, երբ վերջացրեց խօսելը, զուխը խոնարհացրեց և տասը բոպէշափ մնաց լուռ ու մունջ: Օգտ-

ցի, որ էլ ախորժանք չունի խօսելոյ, վերկացայ մնաս բարեւասի դուրս եկի: Հասայ վանքը ուր ինձ սպասում էին ճաշելոյ: Պաք օր էր և զանազան խոտեղէնից պատրաստած կերակուրներէն կերանք, զրնացի մտայ խուցս՝ նստեցայ մատիտով զրաժ միայնակեցի պատմածները օրինակել:

Ընոյց 26 ին, օրիցը մին ժամ անցած կլենէր՝ գիմեցի դէպ ի քարանցաւը: Միայնակեցին զաի քարանցաւէն դուրսը մին քարափի ստուերի տակին նստած, որպէս թէ ինձ էր սպասում: Բարեւ տալու և ողջոյն առնելուցս յետոյ՝ նստեցայ: Միայնակեացը ժպտալով վեր առաւ, երեկուան ընծայքդ մոռացա՞ր տանելոյ, այսօր եկած ևս տանե՞լ: Ո՛չ՝ հայր, պատասխանեցի, չէի մոռացած, այլ գիտութեամբ թողի և գնացի, նրանք քեզ ուխտած էի, թէ չընդունես՝ դէն ածա, կտրտէ, միանգամայն ասած՝ էնդունը տանողը չեմ: Ես ասելիս, հանեցի ծոցիցս քանի մի թերթ զրաժներս: Հէնց էնդունը տեսաւ, մին վախեցած մարդու կերպարանքով ասեց, հը, էտունք ի՞նչ է, փոքր փոքր ևս ուզում ինձ համոզել — բաներ ընդունելոյ համաձայնացնել:

Ո՛չ, ի՛նչ, պատասխանեցի, ճմարիտն ասեմ, քոյ ինձ պատմածները զրաժ եմ, և հիմի բերած եմ որպէս զի մօտդ կարդամ, ու տեսնես չեմ սխալուած արդեօք, և խնդրեմ լսես, որտեղ զանազանութիւններ կայ՝ ասես, ամենն ուղղեմ:

Միայնակեացը էստուր վրայ խոժոռաչքերով նայեցաւ, վեր առաւ. ի՞նչ . . . ի՞նչ, զրեղը ի՞նչ ասել է, ի՞նչ օգուտ ունիս էդ անցքէն, որ զրում ես և նպատակդ ի՞նչ է:

Հաւատացիր հայր՝ ասեցի՝ երկն, որ
նչ ինչ օգուտ քաղել չեմ զրաժ մտքու-
մբս, և զիտեմ, զիտեմ ինչ է քոյ ասու-
թիւնը, չկարծես թէ իմ զրկոյս նպա-
տակն է քեզ զովեմ և կամ թէ քոյ ա-
նունը սրբացնեմ . . . քաւ լիցի . . . ա-
սենք կամենամ, միթէ ինձանով է էդ —
իմ նպատակն էն է, որ պատմութիւնները
և ազգային անցքերը, որ զու ես պատ-
մում ինչպէս ականատես, թաղուած չը
մնան յաւիտենական մոռացութեան մէջը:
Եթէ չես հաւատում ինձ, փոքր ինչ
համբերէ կարդամ, լսէ տես, ձգմարիտ չէ՞
ասածս արդեօք, յետոյ նեղացիր:

Փոքր ինչ մեղմացաւ միայնակեացը, և
բոպէշափ լուսթենից յետոյ ասեց, դե-
սկսէ կարդալ՝ տեսնենք:

Ես շարունակեցի կարդալը: Հատ տեղ-
բանք, որ ես սխալած էի և կամ զանցա-
ռութեամբ անցկացած, նա կրկնեց պատ-
մելը և ես ուղղեցի: Երբ վերջացաւ, խնդ-
րեցի ասել իւր կարծիքը հիմի թէ ի՞նչ
մտօք է զրաժ: Նկատեցի քանի մի բոպէ՝
ոչինչ պատասխան չտուեց ինձ, ես ևս
խնդրեցի շարունակել երեկուանից մնա-
ցածը:

Մտիս է, վեր առաւ միայնակեացը, և-
րեկուան պատմածս, թողնիք Մայրական
գիւղումը կարծեմ:

Հրամբես, էնտեղ մնացինք, պատաս-
խանեցի:

Եհ, սկսեց միայնակեացը, — Մայրա-
կանիցը դուրս եկանք մօտ երեք հարիւր
ձիաւորով և որքան գնում էինք՝ էնքան
չըջակայ գիւղերիցը շատանում էին նը-
րանք: Երբորդ օրը հասանք Արազե ափը,
ուստից երևում էր գետի միւս կողմումը

մին գիւղ: Ենտեղաց բերին մեզ համա-
երեք նաւակ, որոնց մինը ինձ համար էր
պատրաստած, զարդարած ձոթեղինօք:
Հէնց մտայ նաւակը քանի մի երեւելօք,
որք եկած էին Վախիճեանու ինձ բնդ յա-
ռաջ, նաւաստեաց խօսակցութենէն իմա-
ցայ որ սոքա Հայք են: Հատ զարմանա-
լով, չկարողացայ համբերել, հարցրի-
իրը թէ չեմ հասկանում նոցա խօսքը և
կամ չեմ ճանաչում նոցա կերպարանքէն
ինչ ազգէն լինելը — սրանք ի՞նչ ազգից
են և ի՞նչ լեզուաւ են խօսում: Մինը՝
որ մօտս կանգնած էր, Հայք են պատաս-
խանեց: Միթէ, կրկնեցի, մահմետականք
չկան էս տեղ, որ էս երեւելի և հարկաւոր
ծառայութիւնը յանձնուած է Հայոց:
Բայտ որում, վերապատասխանեց նա, էս
մօտիկներումս մահմետականաց զիւղեր չը-
կան, և թէ խկզբանէն անտի տեսնուած
է նաւակը Հայոց ձեռքին, և իւրեանք էլ
տեղեակ են էս արհեստին, մահմետական
բերելը նոր ի նորոյ սովորցնելոյ դժուար է:

Ի՞նչ գիւղացիք են ընդմիջեցի ես: — Բու-
ղայեցիք են, ասեց նա: Ի՞նչ, — Բուղայե-
ցի՞ հարցրի, Ասպահանից են գալիս, ի՞նչ
ես ասում: — Այ պատասխանեց նա, էս գե-
ղի անունը Հին - Բուղայ է և Ասպահա-
նունը՝ Վոր - Բուղայ, նրանք էլ էս տե-
ղաց են զաղթուած, և ահա էն գերեզմա-
նատունը — մասնով ցոյց տուեց — որնը
բանցից է մնացած:

Մինչ ես շուռ եկայ ձախ կողմիս ան-
յազ նայիլ, — արդարեւ զարմանալի էր
նրա ցից ցից գերեզմանաքարերն և կո-
թողները, — որ թէ յառաջ տեսած լի-
նէի, կարելի է զօրք կարծէի և վախենայի
ևս մանկ նաւակը Արազն անցանիլ:

Մինչ այս մինչ այն՝ և ահա զգաց-
րին ինձ թէ հասած ենք զեփ միւս ամիս,
ուր ձին Զուգէն էր: Իս տեղ Վեալը
Ելի խանի աւաղ որդին մեզ սպասում էր
շատ ձիաւորներով, որ յարգութեամբ ըն-
դունելով՝ տարաւ մեզ մեծ վրանների մի-
ջը: որ մեզ համար պատրաստուած էին:

Ասում եմ ասում, ըսում էի վրանի տա-
կիցը մինչև կէս գիշեր ձիաւորների աղա-
ղակը, բղաւիլը, ձայներին ծեծելը, մինչև
անգամ վերաւորելոյ ձէնը, ինչի՞ համար՝
— զարույ, խոտի և ուտելեաց համար.
— լաւ գիտէի, որքան մահմետականաց
զիւղումը առնում էին՝ էստեղ կրկին են
պահանջում: Աւաղ գիտէի ուղղափառ
մուսուլմանները, ձայների հացը, մոր-
թած միսը, իւղը չեն ուտել, վասն որոյ
և պարտաւորում էին ձայներին մին լի-
տըր մսի տեղը՝ մին ոչխար տալ, նոյնպէս
կրկնապատիկ բրինձը, հաւը, ալիւրը, ձուն,
իւղը, և կամ թէ նոցա գինը՝ իւրեանց
ստած դնովը, որ նոյնպէս թանգ էր նստե-
լոյ: Արանի թէ սրանցով բուսականանա-
լին, որոց զինը յայտնի էր ամենից, կամ
թէ զեղերումը հասարակօրէն ինչ կգտնվե՞
ն ուղէին, ոչ, ոչ. էնպիսի ուտելիքներ
էին պահանջում, որք շատ քաղաքներում
էլ երբեմն հազել կգտնուէին:

Ի հարկէ հիւրընկալներս աշխատում
էին ամենայն անգամ կարելի և անկարելի
հնարը գործ դնել, միայն թէ բաւականու-
թիւն տան ինձ և ծառայիցս և վաթսրնա-
չափ ձիաւորիս և կամ ով որ մօտիկ տեղ-
րանքից աւելացած էին ինձ հետ գալու,
որպէս զի զանգատը ինձ չհասնի, և էս ո-
չնչով չէր կարելի ըլնել, եթէ ոչ ձայն-
երին նեղութիւն տալով: Վանի մի պար-

սիկ ծառայից լըբութիւնը էն աստիճանը
հասաւ, որ ձայոց աղմուկը բարձրացաւ
և իմ համբերութիւնը հատնելուց յետը՝
հարցրի, ի՞նչ է էս ձայնը և աղաղակը:
Վանն էլ չկարողացան ծածկել: Վեալը
Ելի խանի ծառայքը երբ իմ իմանալը
հասկացան, և ևս աւելի զօրացրին ձա-
յերին նեղացնելը, մինչև հիմի խփում էին
ձայների ուտերուն, գլխերնուն, ձեռքերնուն,
այնուհետև քաշակայ գործ դրին: Մին
էլ տեսնեմ վրանիս առաջին քանի մի ա-
լիւրդ ձայ ծերունիք՝ ահով ու դողով
ներկայացան. Խան, խնդրեմք ողորմիլ մեզ,
աղաղակեցին ու զանգատեցին սպասաւոր-
ների ձեռքիցը: Մի՞թէ ևս և մօտս նստած
բաղմականները չէինք իմանում, իրաւուն-
քը ձայոց կողմն է: Բայց . . . բայց
(էս տեղ միայնակեցի աչքերը լցուեցաւ
արտասուներով) փոխանակ ողորմելի ձա-
յերին խնայելոյ և խղճալոյ և ճշմարտու-
թիւնը պահպանելոյ, դառն երեսօք ու
զայրացմամբ զոչեցի, սպասաւորներ, էս
ծերունի ձայների երեսին եմ ասում ձեզ,
թէ ուղածներնիդ սրանք չտան, տալիս եմ
ձեզ իրաւունք՝ ողջ գիւղը յափշտակել,
երել, վեր ի վայր կործանել: Մտածեցի
թէ ևս էսպէս սաստիկ չհրամայեմ սկզբա-
նը՝ որ Վախիջեանու հոգն եմ մտած, թոյլ
ոմն կկարծեն ինձ, և այսուհետև ոչ դք
չը վախել ինձանէ, և ինձ յանձնած գործքը
չեմ կարող կատարել: Իս մին քաղաքա-
կանութիւն էր Պարսից, եթէ թաղաւորի
կամ իշխանաւորի կողմից մինը մին նա-
հանգ մտնելիս՝ նրա բնակիչքը ի սկզբանը
թոյլ մարդ գտան, այնուհետև նորա խօս-
քն ազդուութիւն չի ունենալ: Տարա-
բաղդութեամբ առաջի գիւղը՝ ձայոց գիւղ

պատահեցաւ: Տէս որդի, տես, ինչ տեղ
էի զօրութիւնս՝ իշխանութիւնս փորձում:
Հայոց մէջը, որք ոտնի տակը մնացած էս
խառնրկութիւնը ժամանակումը՝ պարտաւոր
էին կատարել անիրաւ՝ որքան և լինելը՝
հրամանս: Արդարեւ եթէ ողջ զիւզը երկը
էի տուել, որդիմէլիքը տեղ չունէին ին-
ձանէ զանգաւելոյ:

Միւս օրը առաւօտեան սուրբ Աստու-
վկայի վանից զլեւաւոր վարդապետներէն
մինը քանի մի ոչխարով և ողջ ողջ կա-
քաւներով ներկայացաւ ինձ հրաւիրել
տանել վանքը տեսանելոյ համար: Առօ-
րութիւն է եղած նրանց՝ ամենայն երեւելի
անցկացողաց հրաւիրելը: Այս հիմի շատ
ցանկացայ զնալը, բայց որովհետեւ Աս-
տիջեան ամենայն պատրաստութիւնները
տեսնուած էր ինձ ընդունելոյ համար, նը-
մանապէս և մարդ էր եկած և լուր բերած՝
օր և ժամանակ նշանակած, վասն որոյ նե-
րումն ինզրեցի վարդապետէն և խօստա-
ցայ՝ վերապահապէս կատարել նորա խնդ-
րիքը:

(Ծ-Բ-Ն-ԷԷ)

ԳԱՂԱՅՏ ՇԲԵՄԱԶԱՆԿԱՆ:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԻՐԱՒՈՒՆԻ ՀՈՏԱՌՈՒԹԵԱՆ:

Պատարան Ընտրի Խաչատուր-Բէան ԴԷ:

Խեղճ մարդ մի հարուստ՝ բայց ազատ
վաճառականի մը մեծածախ տան մօտ կը
բնակէր: Նորա հիւզը կամ բնակարանը
խիտ քիչ հողի հետ միացած էր. վասն

զիւ հողմոյ ընթացքը փոխուելուն պէս՝ մեր
խեղճ մարդն ալ իւր տեղը փոխելով՝ բը-
նակարանը հարուստ դրացւոյ կողմէն փը-
շած հողմոյն հանդէպը կդետեղէր: Այս-
պէս յաճախ կրկնուած տեղափոխութիւնը
վերջապէս զայրացուց վաճառականը, որ
կանչել տուաւ թշուառականին և հար-
ցուց հիւզին շարունակ տեղափոխութեան
պատճառը:

— Տեղափոխութեանս պատճառը, պա-
տասխանեց աղքատ մարդը, ուրիշ բան
չէ, բայց եթէ խոհանոցէդ բուրած հոտե-
րուն անչափ անուշութիւնը՝ վասն զի ես
որ խիտ քիչ կուտեմ, մտածեցի թէ այդ
իմ սակաւախորտիկ կերակուրը կարող
եմ համեմել բնակարանէդ դուրս ելած ա-
խորժահամ՝ զօրոշխներով:

— Աւերմն, կրկնեց հարուստը, զու-
կերպով մի իմ ծախքովս ցարդ ապրած ես
և ինձ պարտական եղած ես պարտքդ պի-
տի հատուցանելս, ապա թէ ոչ՝ օրինաց
կրողքեմ, որ զքեզ կգատապարտէ ինձ
զերի լինելու:

Խեղճ սովալուկը ծիծաղեցաւ միայն այս
տեսակ սպառնալեաց վերայ, լաւ համո-
զուած լինելով իւր կարծ խելքովը, որ խո-
հանոցներէն ելած հոտն ալ զաշտի ծաղ-
կանց հոտի նման բան մի է, կամ արեւո-
ծառաղայթներուն և կամ շնչառութեան
պէս, որոնք ամենայն մարդոյ ընդհանուր
ժառանգութեան մէկ մասը կկազմեն: Սա-
կայն հարուստը այդպէս չէր մտածիր.
նա քաշեց իւր դրացին մերձակայ դատա-
ւորին առջեւ և յայանեց իւր պահանջը:

Այս երկրին դատաւորները չեն կա-
րող պարծիլ կատարեալ անշահասիրու-
թեամբ, ասողներ ևս կան, որ կաշառափ-